

FRANÇOIS BOUDOT

A franciaországi szövetkezeti mozgalom történetének problematikája

A szövetkezeti mozgalom sajátos problémaköre még nem kielégítően tanulmányozott és nagyon egyenlőtlenül feltárt területe annak a gazdag anyagnak, melyet a francia társadalom története nyújt a kutató számára. Meghatározták a szocializmus és a szindikalizmus fejlődésének nagy szakaszait,¹ pontosan rávilágítottak néhány sajátos szempontjára,² de a szövetkezeti mozgalmat illetően úgy tűnik, szinte mindig megelégedtek a lényegében doktrinális analízissel,³ olyan tanulmányokkal, melyek inkább a jogász, a közgazdász, a szociológus⁴ gondolatkörébe, mint a történész jellegzetes területére tartoznak. Jean Gaumont 1924-ben kiadott *Histoire Générale de la Coopération en*

¹ Elie Halévy, G. Weill, P. Louis, E. Dolléans munkáihoz csatlakoznak az alábbi összefoglalások: *M. Prélot*: L'évolution politique du Socialisme français 1789—1914 (A francia szocializmus politikai fejlődése 1789—1914). Párizs. 1939; *D. Ligou*: Histoire du socialisme en France 1871—1961 (A szocializmus története Franciaországban 1871—1961). Párizs. 1963; *J. Montreuil*: Histoire du mouvement ouvrier en France des origines à nos jours (A munkásmozgalom története Franciaországban, kezdetétől napjainkig). Párizs. 1946; *Jean Bruhat és Marc Piolat*: Esquisse d'une histoire de la C. G. T. (A C. G. T. történetének vázlatja). Párizs. 1966; *J. D. Reynaud*: Les syndicats en France (A szakszervezetek Franciaországban). Párizs. 1960; *J. Droz*: Le socialisme démocratique 1864—1960 (A demokratikus szocializmus 1864—1960). Párizs. 1966.

² Példaként megjegyzendő *Cl. Willard*: Le mouvement socialiste en France 1893—1905 (A szocialista mozgalom Franciaországban 1893—1905); Les Guesdistes (A guesdisták). Párizs. 1965; *A. Kriegel*: Aux origines du communisme français 1914—1920 (A francia kommunizmus kezdetei 1914—1920). Párizs—La Haye. 1965; La croissance de la C. G. T. 1918—1921 (A C. G. T. növekedése 1918—1921). Párizs—La Haye. 1966; *M. Labi*: La grande division des travailleurs (A dolgozók nagy hadserege) Párizs. 1964; *A. Prost*: La C. G. T. à l'époque du Front Populaire (A C. G. T. a Népfront időszakában). Párizs. 1964; *Jean Charles*: Les débuts du mouvement syndical à Besançon (A szakszervezeti mozgalom kezdetei Besançonban). Párizs. 1962.

³ *Charles Gide*: Le coopératisme (A szövetkezeti mozgalom). Párizs. 1929; *G. Fauquet*: Le secteur coopératif, Regards sur le Mouvement coopératif (A szövetkezeti szektor, egy pillantás a szövetkezeti mozgalomra), új kiadás. Párizs. 1966; *B. Lavergne*: La Révolution coopérative (A szövetkezeti forradalom). Párizs. 1949; *P. Lambert*: La doctrine coopérative (A szövetkezeti elv). Brüsszel. 1964; *G. Lasserre*: La coopération (A szövetkezés). Párizs. 1967.

⁴ *Jean Lacroix*: La distribution coopérative en France (A szövetkezeti elosztás Franciaországban). Párizs. 1957; *Cl. Vienney*: L'économie du secteur coopératif en France (A szövetkezeti szektor gazdasága Franciaországban). Párizs. 1966; *L. Coutant*: L'évolution du droit coopératif des origines à 1950 (A szövetkezeti jog fejlődése a kezdettől 1950-ig). Reims. 1950; *J. Rozier*: Les coopératives agricoles (A mezőgazdasági szövetkezetek). Párizs. 1963; *R. Montagne*: La coopération agricole (A mezőgazdasági szövetkezés). Montpellier. 1964; *H. Desroches*: Coopération et développement (Szövetkezés és fejlődés). Párizs. 1964; *J. Guelfat*: La coopération devant la science économique (A szövetkezet a közgazdaságtudomány tükrében). Párizs. 1966.

France (A francioarszági szövetkezeti mozgalom összefoglaló története) című munkája óta megjelentek monográfiák egyes társaságokról,⁵ megjelent néhány rövid összefoglalás a fogyasztási vagy termelőszövetkezetekről,⁶ de ahhoz viszonyítva, amit a társadalmi akció más formáiról tudunk, a szövetkezeti mozgalomról szóló ismereteink nagyon elmaradtak.

Lehet, hogy a történelemkutatás követelményei részben magyarázatul szolgálnak erre a hiányosságra. Nagyon kevés szövetkezet gondolt eddig iratanyagának tárolására vagy megőrzésére. Az aznapi, vagy a közvetlenül várható problémákkal küszködő vezetőknek és felelősöknek se kedvük, se idejük nincs, hogy a múlt felé forduljanak. Már csak azért sem, mert jelenleg a szövetkezet felépítésének és módszereinek a francia társadalom mélyreható változásaihoz való alkalmazása foglalkoztatja őket, s mert a megoldást a technikai újításra való törekvésben kell keresni, ami természetesen hajlamossá teszi őket arra, hogy a tegnapi formákat erősen túlhaladottnak tekintsék.⁷ Ugyanúgy, ahogy nem bíznak benne, hogy ezek a mai vagy későbbi körülmények között gyakorlatilag eredményesek lehetnek, egyesek szerint a szövetkezeti mozgalom története is csak bizonyos érzelmi momentumot jelent, melynek megindító jellegét elismerik, de azért az csak erőtlen példa a tények előtt.

A szocializmus és a szindikalizmus történetírói persze találkoznak szövetkezési jelenségekkel kutatásaik során. A mozgalom terjesztői, akiknek munkáját figyelemmel kísérik, rendszerint szövetkezeti tagok voltak.⁸ A szindikalista központok, a pártok és a politikai csoportok kapcsolatban álltak a szövetkezeti mozgalmakkal. Ezeknek a kapcsolatoknak azonban csak minimális jelentőséget tulajdonítanak. A politikai és a szakaszervezeti élet látványos eseményei mellett a szövetkezeti mozgalom, mely mindenekelőtt egy vállalat fejlődésével törődik és a súlyos feszültség pillanatában megtevénytől bátortalan, egyhangúan hétéköznapiinak látszik. Az örökösei által elhanyagolt, közvetlen szomszédai által félreismert szövetkezeti mozgalom történetének tanulmányozása tehát nem mutat fel kielégítő fejlődést.

Ez az érdektelenség nemcsak a szövetkezeti törekvések megismerésére hátrányos, sajnálatosnak látszik ez a társadalmi mozgalom egész történetének

⁵ *Ch. Guerner*: La coopération dans l'Est de la France (A szövetkezeti mozgalom Franciaország keleti részében). Thionville. 1931; *A. Choquet*: L'Union coopérative d'Amiens (Az amiensi szövetkezeti unió). Párizs. 1935; *G. Prache*: Cambresis, Terre coopérative (Cambresis, szövetkezeti föld). Párizs. 1963; *Jean Gaumont*: Le Coopérateur de France-ban rendszeresen ad értékes közleményeket a fogyasztási szövetkezetek történetére vonatkozóan.

⁶ *Armand Hoog*: La coopération de production, origines et institutions (A termelőszövetkezet, kezdetei és intézményei). Párizs. 1942; *A. Hirschfeld*: La coopération agricole en France (A mezőgazdasági szövetkezet Franciaországban). Párizs. 1957; *F. Boudot*: La Coopération en France, consommation et production (A szövetkezet Franciaországban, fogyasztás és termelés). Párizs. 1956; *A. Antoni*: La coopération ouvrière de production (Az ipari termelőszövetkezet). Párizs. 1964.

⁷ Ez a nézőpont világosan megmutatkozik a fogyasztási szövetkezetek országos szövetsége kongresszusain, ahol az alábbi témák kerültek megvitatásra 1951-ben: Pour un nouveau développement du mouvement coopératif (A szövetkezeti mozgalom újrafejlesztéséért); 1953-ban: L'évolution de la technique commerciale et les sociétés coopératives (A kereskedelmi technika fejlődése és a szövetkezetek); 1955-ben: La position du mouvement coopératif devant l'évolution économique (A szövetkezeti mozgalom és a gazdasági fejlődés); 1961-ben: L'adaptation des méthodes coopératives à l'évolution économique et sociale (A szövetkezeti módszerek alkalmazkodása a gazdasági és társadalmi fejlődéshez); 1965-ben: Le plan coopératif (A szövetkezeti terv).

⁸ *J. Maitron*: Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français (A francia munkásmozgalom életrajzi lexikona). Párizs. 1964.

megértése és az egész francia társadalom átalakulásának megítélése szempontjából is. Egyes kérdések jelentőségét csak akkor lehet majd helyesen felmérni, ha a történészek kutatásaik során mindazt összegezik, amit a szövetkezési gyakorlatból megtudhattak. Pillanatnyilag — anélkül, hogy félreismernék az időben és térben szigorúan elhatárolt kutatások hasznosságát, sőt sürgősségét, — el kell ismerni, hogy a szövetkezeti mozgalom történetének tanulmányozására ösztönzőleg hatna, ha néhány fontos szempont kifejtésére törekszünk, melyek az óvatosság válaszfalait kidöntve, némi útbaigazítást adnának a kutató-sokhoz.

Így el fogjuk kerülni, hogy összetévezzük a szövetkezeti mozgalmat és az olyan szolidaritási vagy kölcsönös segélynyújtási mozgalmakat, amelyeket a történelem minden korszakában találunk, s melyek kis embercsoportoknak az élet nehézségeivel, vagy a viszonyok kegyetlen válságaival szemben fellépő, spontán reakcióként jelentkeznek, de egyetlen esetben sem érintik a gazdasági vagy társadalmi struktúrát. Elfogadjuk, hogy a Jura hegység sajtókészítő és értékesítő társaságai, egyes kézműves- vagy munkásszövetkezetek a munka megszervezése, a nyereség elosztása, az összetartás révén — talán már a XVII. században, de a XVIII. században biztosan — közelállnak a későbbi szövetkezési kísérletekhez, de sem szándékukban, sem formájukban, sem eredményeikben nem tükrözik a szövetkezeti mozgalom XIX. századi, még kevésbé napjaink jellemző törekvését: a társadalmi alap megváltoztatását.

Jellegzetesebbek a francia forradalom alatt feltűnő vagy kialakulóban lévő kísérletek. Az élelmiszerválság hatására a lyoni François Joseph L'Ange brosuráiban amellett, hogy határozott javaslatot tették a búzaárfolyam szabályozásának módjaira, már a társadalmi rend támadása és zavarainak elítélése is megtalálható.⁹ Csak a XIX. század harmincas éveiben kezdődik meg igazán a merész szövetkezési vállalkozás, szoros összefüggésben az első szocialista tanok születésével és az iparosodási hullám következményeivel.¹⁰

A szövetkezeti mozgalom története tehát a két szempont egyesüléséből rajzolódik ki. Az ideológiai fejlődés üteme szorosan összefonódik benne a gazdasági élet változó körülményeivel. A már mintegy másfél évszázados mozgalom nem egyenletes ütemben fejlődik. Hosszú ideig kis társadalmi csoportokat érintő, korlátozott időtartamú, szűk földrajzi keretek közt lezajló hirtelen ugrások jellemezték. A XIX. században és a XX. század első éveiben a szövetkezeti mozgalom krónikája a kísérletek ezreit tünteti fel, és inkább bukások felsorolásához, mint egy újszerű gazdasági szervezet helyének meghatározásához hasonlít. Csak mintegy ötven éve annak, hogy stabilizálódása véglegesnek látszik, és hogy különböző formáiról feltehető: szilárdan beleilleszkedtek a gazdasági életbe. Ha a múlt században a szövetkezeti mozgalom még bizonytalan volt is rendeltetését illetően, s ha csak az a makacsság tartotta is fenn, mellyel a mozgalom résztvevői a történelem látszólag határozott ítéletét elutasították, ma már beszélhetünk a francia gazdaságon belül szövetkezeti szektorról.

⁹ Moyens simples et faciles de fixer l'abondance et le juste prix du pain et Réponse aux objections qu'on a faite sur les moyens de fixer l'abondance et le juste prix du pain, par l'auteur de ces moyens (Egyszerű s könnyű módszerek a kenyérbőség és a jogos kenyérrák rögzítésére és Válasz az ellenvetésekre, melyeket a kenyérbőség és a jogos kenyérrák rögzítésének egyszerű és könnyű módszereire tettek, a módszerek szerzőjétől). Lyon. 1792.

¹⁰ Desroches, Gaumont, Meister, Poulat: Etudes sur la tradition française de l'association ouvrière (Tanulmányok a munkás-szövetkezés francia hagyományáról). Párizs. 1956.

Ugyanakkor a szövetkezeti tevékenység, mely kezdetben főleg a termelési és fogyasztási szövetkezetekre irányult, fokozatosan kibővült. A XIX. század végén a kölcsönös mezőgazdasági hitelbiztosító társaságok egy olyan széleskörű mozgalom megindítását készítik elő, amely megváltoztatja a paraszti élet hagyományos feltételeit. A mezőgazdaságnak a szükséges termékekkel való ellátásáról hamarosan áttérnek az értékesítésre, a szolgáltatások nyújtására és feltűnnek a közös gazdálkodásra irányuló első kísérletek is. Megszaporodnak a különböző jogi helyzetű lakásépítő szövetkezetek. Minden terület nyitva áll a szövetkezeti mozgalom előtt: bank, biztosítás, szabadfoglalkozásúak szervezése, orvostudomány . . . Nincs olyan irányzat, ahol ne jelentkeznék a szövetkezés valami csírája.¹¹

A szövetkezeti mozgalom történetét tehát főleg a vállalkozások nagyobb szilárdsága, tevékenységének kiterjesztése jellemzi. Ez egész világosan megállapítható. Magyarázata viszont súlyos problémát vet fel.

A fejlődés üteme nagyjából követi a mai világ átalakulásának alapvető vonalát. A gazdasági demokráciaként megnyilvánuló szövetkezés, úgy tűnik, hasznát látta annak a fejlődésnek, amit a demokratikus eszme az utolsó százötven év alatt a törvényhozás és az erkölcsök terén el tudott érni.¹² Ahogyan egyre világosabbá váltak a kapitalizmus következményei — a profit kizárólagos uralma, a válságok, a proletariátus kialakulása — úgy vált könnyebbé egy olyan új gazdasági szervezet szükségességének elismerése, mely a pénz hatalmát korlátozza, s az ember és a munka helyét elismeri. Valószínűnek látszik, hogy a társadalmi kérdés megoldásának általánosan megnyilvánuló vágya is hozzájárult a szövetkezeti kísérletek számára előnyös légkör megteremtéséhez. A társadalmi rend védői és ellenfelei néha egymásra találtak a szövetkezés előnyeinek elismerésében. Az előbbiek mindenekelőtt az általános forradalom elkerülésére törekedve, úgy gondolták, hogy a munkásság aktivitását egy szűkebb és mérsékelt reformizmus irányába terelhetik. Az utóbbiak a szövetkezésben a kollektív gazdaság felé vezető út első szakaszát látták. De mindegyikük hozzájárult a szövetkezeti társaságok alapításához. Hol törvényhozási úton, hol anyagi kedvezményekkel maga az állam is támogatta mind a szövetkezés formáinak egészét, mind egyes sajátos alakjait. A szövetkezeti mozgalom sikeréről valószínűleg a különböző elemek akaratlan együttműködése, a gazdasági és társadalmi élet logikája adhatna számot.

Így felvetve a kérdés különös kettősséget mutat, ezért szükséges, hogy újból feltegyük.

A meglevő szövetkezetek nem hasonlíthatók össze pontosan sem a térben, sem az időben. Válogatás nélkül a szövetkezet szót használjuk egy termelési

¹¹ Időszerűségét megfigyelhetjük a szövetkezés különböző mozgalmairól vagy intézményeiről szóló közleményekben. A leghasznosabbak: *Annales de l'économie collective* (A közös gazdaság évkönyvei). Liège, Centre International de Recherche et d'Information sur l'Economie collective; *Coopération* (Szövetkezet). Párizs, Société générale des Coopératives de consommation; *La coopération agricole* (A mezőgazdasági szövetkezet). Párizs, Centre National de la coopération agricole; *La coopération de Production* (A termelőszövetkezet). Párizs, Confédération générale des Sociétés Coopératives ouvrières de Production; *Économie Coopérative* (Szövetkezeti gazdaság). Párizs, Centre pour le développement de la Coopération; *Revue des Etudes Coopératives* (Szövetkezeti tanulmányok szemléje). Párizs, Institut des Etudes Coopératives.

¹² *Histoire du Peuple Français* (A francia nép története). IV. köt. *G. Duveau-tól*, Párizs. 1953, V. köt. *Mayeurtól, Prosttól, Bedaridától, Monneroutól*, Párizs. 1964. *G. Dupeur: La société française 1789—1960* (A francia társadalom 1789—1960). Párizs. 1966.

szervezetnél, melynek alapvető célja a bér munka kérdésének megoldása, korlátozott számú tagság érdekeit képviseli és különböző jogállású személyeket alkalmazhat; használjuk az elosztási társaságoknál, melyeknél az utánpótlás elméleti határát a francia családok száma jelenti, anyagi hozzájárulásuktól és régiségüktől függetlenül egyenlő jogokat élveznek és tevékenységük túllépi a kereskedelem szorosan vett határait; használjuk a földművesek vagy bortermelők csoportjainál, melyek gyakran csak saját érdekeiket védik és nem mindég tartják tiszteletben a demokratikus vezetés elveit; használjuk a szabadfoglalkozásúaknál, akik néha közelebb állnak a céhes rendszerhez, mint a szövetkezetekhez. Még jobban megítélhetjük a szótár pontatlanságát és a veszélyt, melyet ez a kutatásnál jelent, ha visszagondolunk arra, hogy az első elméleti kísérletek úgy fogták fel a szövetkezeti mozgalmat, mint valami *egységes egészet*, mely igyekszik sejteket kialakítani; ezek tagjait az emberi tevékenység minden — anyagi, szellemi és erkölcsi — területét érintő kölcsönös cserehálózat köti össze egymással. A szövetkezeti eszme eredetileg, törekvéseit és céljait illetően, egységes. Ezzel szemben a XIX. század közepétől a *szakosított* szövetkezés kezd érvényesülni, mely anélkül, hogy lemondana az előbbi álmokról, a távoli jövőbe helyezi a *szövetkezeti köztársaságot*, és mindenekelőtt arra gondol, hogy biztosítsa sikerét egy meghatározott tevékenység — termelés, hitel, fogyasztás — területén. Persze néhány éve úgy látszott, hogy az integrista törekvés felújul. De a közösségi vállalkozások nem nagyon boldogultak.¹³ Érdekesekek voltak egy utópista szociológia keretén belül, de soha nem rendelkeztek akkora súllyal és hitellel, mint az uralkodó gazdaság keretében vizsgálendő specializált létesítmények. Az úttörők nagyralátó célkitűzéseit szerényebb tervek követték. A távoli úti-tervekkel, melyekre Charles Gide¹⁴ és Ernest Poisson¹⁵ ösztönöztek, dr. Fauquet szembeállította „szövetkezeti szektorát”.¹⁶ Ha a mozgalom számos harcosa számára a szövetkezeti civilizáció mítoszának hatékonysága nyilvánvaló is, annyi bizonyos, hogy doktrinális téren a hangsúly ezentúl az életmód közvetlen megjavításán, a család védelmén van.

A gazdasági és társadalmi keret, melyen belül a francia szövetkezeti mozgalom kialakult, elég könnyen meghatározható. Mezőgazdasági téren a megművelt területek növekedése, a földhozadék érezhető emelkedése gyarapította az állati és növényi eredetű élelmiszerforrások globális mennyiségét. Ipari téren a tudomány és a technika felhasználása szaporította a termékek mennyiségét és fajtáját. Közben jelentősen megnövekedett az árucseré volumene és gyorsasága. Ezek az átalakulások olyan gazdasági rendszerben mentek végbe, melynek elméleti alapelvei a személyi tulajdonon — ezen az elévülhetetlen jogon —, az egyéni érdeken — a profit alapvető hajtóerején — és olyan gazdasági renden nyugszanak, ahol hangsúlyozzák a természeti törvények sérthetlenségét; ezek tiszteletben tartása biztosítja az egyensúlyt — az összhangot a kereslet és a kínálat között. Nem tagadjuk, hogy egy ilyen rendszerben van valami elvitathatatlan nagyság, hogy elősegíti a kezdeményezést, az egyéni erőfeszítést. De a

¹³ L. S. Debret és H. Desroches: La Communauté Boimondeau (A Boimondeau-i közösség). Párizs. 1946. Lásd még a Communauté c. folyóirat speciális számait; 1951: Boimondeau, des années d'expérience communautaire (Boimondeau, a közösségi tapasztalatok évei), és 1959: Les communautés de travail (A munkaközösségek).

¹⁴ Az 1889-i első nemzetközi szövetkezeti kongresszuson mondott beszéd.

¹⁵ E. Poisson: Socialisme et Coopération (Szocializmus és szövetkezés). Párizs. 1922, La République coopérative (A szövetkezeti köztársaság). Párizs. 1920.

¹⁶ G. Fauquet: Le Secteur Coopératif (A szövetkezeti szektor).

termelő- és csereeszközök magántulajdona egyes társadalmi csoportoknak olyan tényleges — jogivá alakult — hatalmat adott, ami lehetővé tette, hogy akaratukat törvényszerűen kényszerítsék rá a lakosság többi részére. Ha konkurencia működése némileg csökkentette is a termelők becsúgyát, az anyagi és technikai eszközök, a vállalkozások koncentrációja, a versenytársak eltávolítása lehetővé tette, hogy a nagy társaságok uralkodjanak a gazdasági élet felett. Az árakban és a befolyási zónákban való megegyezés révén végül övék lett a piac, és a számukra legelőnyösebb feltételek mellett rendelkeztek mindazon cikkek termelése és eladása felett, melyeket a fogyasztók megkívánhattak. Ez utóbbiak érdekeit feláldozták a kizárólagos profitszerzés céljainak, akár egy gazdasági malthuzianizmus árán is, védelmet nyújtó jogaik biztos menedékében.

A rendszer működése azon felül időszaki válságokba ütközött: hol az árak romlása tette tönkre a termelőket, hol azok emelkedése csökkentette rendellenes módon a keresletet. A közvetítők szaporodása megnyújtotta a gazdasági körforgalmat. Az egyre inkább terjeszkedő vállalatok esetében az állandóan növekvő számú munkásság kénytelen volt eladni munkaerjét, anélkül, hogy tárgyalt volna munkafeltételeiről. A gyárakban kimerítő munkatempó, hosszú munkanap várt rájuk. A munkanélküliség, az alacsony bérek súlyosbították nyomorukat. A rosszul táplált, nyomorúságos odukban lakó, foglalkozási betegségekkel gyötört munkások embertelen körülmények között éltek, a gép és a tulajdonos kettős rabságában minden szabadságuktól, sőt emberi méltóságuk egy részétől is megfosztva.¹⁷ A társadalmi csoportok közötti feszültség harccá fajult, ahol a követelésektől a sztrájkig, a sztrájktól a forradalomban való reményen át már maga a társadalmi szerkezet is kérdésessé vált.

A kapitalizmus, melynek létjogosultságát vitássá tették ellenfelei és áldozatai, melyet — hagyományos formáiban — cserbenhagytak egyes hívei, átalakult. Új gazdasági formák jelentek meg, melyekben az állam, a közületek látták el az ellenőrzés, az irányítás, a szervezés, a tervezés feladatát. A kizárólag profitra és a piac törvényeire alapozott gazdaságot a termelés és az árucserre új rendszere követte, ahol, legalább is egyes szektorokban, az egyéni elhatározásokat az országos szükségletnek megfelelően irányítják vagy korlátozzák, s ahol a társadalmi jogszabályozás kikötései megváltoztatták a bér fogalmát és módosították a proletárok helyzetét.¹⁸

E nagy vonalaiban elfogadható fejlődési vázlat Franciaországra jellemző szakaszai azonban árnyaltabb analízist sürgetnek. Észre fogjuk venni, hogy végső következményei nem voltak olyan tisztán láthatók, mint más országokban. Az ipari és főleg a mezőgazdasági vállalatok koncentrációja nem olyan ütemben történt, mint az Amerikai Egyesült Államokban. Az angol ipari forradalom 30—40 évvel megelőzi a franciaországit. A proletárok száma alacsonyabb,

¹⁷ Az északi szövetkezetek fejlődését a XIX. század nyomorának keretébe kell behelyeznünk. *P. Pierrard*: La vie ouvrière à Lille sous le second Empire (Munkásélet Lille-ben a második császárság idején). Párizs. 1965. A népi lélektan kifejezése kiténik a dalok szövegéből. *P. Pierrard*: Les chansons en patois de Lille sous le Second Empire (Lille-i nyelvjárású dalok a második császárság idején). Arras, 1966; *E. Pottier*: Oeuvres complètes (Összes művei), kiad. P. Brochon. Párizs. 1966.

¹⁸ *G. Lefranc*: Histoire du Front Populaire (A Néppfront története). Párizs. 1965; *Danos és Gibelin*: Juin 1936 (1936 júniusa). Párizs. 1952; *H. Ehrmann*: La politique du patronat français 1936—1955. (A francia munkáltatók politikája 1936—1955). Párizs. 1959; Les institutions sociales de la France (Franciaország szociális intézményei). Párizs. 1955.

földrajzilag kevésbé helyezkötött, mint Németországban. A választók érdekeitől függő törvényhozás védelme alatt a kiskereskedelem ellenállása hosszabb ideig tartott.¹⁹ A francia gazdasági élet összetett fejlődését szembe kell tehát állítani az elméleti szimplifikációval. Az írott szöveg és a hagyomány-alapján jogunk van hinni, hogy a szövetkezeti mozgalom a munkásnyomornak, a kapitalizmus ellentmondásainak és tehetetlenségének egyik következménye, de létezésének és fejlődésének feltételeit nem mérhetjük fel pontosan, ha figyelmen kívül hagyjuk, milyen jelentős helye van még a régi elemeknek: a prekapitalista kézműveseknek, a kiskereskedelemnek, a kis területen folyó földművelésnek; és milyen szerepe az új formáknak: a községi jövedékeknek, állami vállalatoknak vagy monopóliumoknak, melyek a kérdést még bonyolultabbá teszik.

A szövetkezeti mozgalom tehát olyan társadalomban született és növekedett, mely a társadalmi aránytalanságok egész sorát hordja magában, s ahol a haladó szektorokat archaikus felépítésüket megőrző szektorok fékezik.²⁰ A fogyasztási szövetkezet előbb a kereskedelem hagyományos formáinak, a sok fiókkal rendelkező nagy cégek törekvéseinek, majd az elosztás modern áramkörének kontaktusára, annak visszahatásaként érvényesült. A termelőszövetkezet új megoldást keresett a bérmunkások és a vállalati vezetés problémáira, hogy legyőzze a kézművesség hiányosságait és egyben ellenállhasson a nagyipar nyomásának. A mezőgazdasági szövetkezet azért jött létre, hogy megszabaduljon a parcellás kisbirtok kétes értékű eredményeitől, középszerűségétől, s hogy megállítsa a nagybirtok egyre növekvő befolyását. Ugyanez a gond hatja át a lakásépítő szövetkezetek munkáját is: megszabadulni az építkezések terén uralkodó terméketlen individualizmustól és az ingatlan-társaságok nyomásától. Tehát bármilyen oldaláról nézzük is a szövetkezési törekvéseket, rájövünk, hogy mindez válasz akar lenni a kapitalizmus gazdasági és társadalmi csődjére és egy olyan gazdaság fogyatékoságaira, melyben a tehetelenségig összefonódnak a múlt maradványai és a korszerű technika egyes formái.²¹

Ezzel egy időben bizonyos, eddig csak kevésbé vizsgált, sőt néha mellőzött, különös figyelmet keltő emberi problémák merülnek fel.

Elsősorban azok, melyek a szövetkezeti akció természetére vonatkoznak. Az akció természete kétségkívül megmutatkozik mindennapi tevékenységében és azonnali vagy távolabbi terveiben, mint a társadalmi és gazdasági rend tagadása. Philippe Buchez 1831. december 17-én a *Journal des Sciences Morales et Politiques* hasábjain, romantikus formában, vallásosságtól áthatott stílussal juttatja ezt kifejezésre. Fouriertől Cabetig, St. Simontól Proudhonig mindenütt újra rátalálunk a szövetkezés gyógyerejének ábrázolására, egy új világ teremtésének szándékára. Az első kísérleteknél kialakult hagyomány azóta is a szövetkezeti mozgalom állandó vonása maradt. A fogalmazás lehet többé vagy kevésbé világos, többé vagy kevésbé árnyalt, de akár Rochdale Sociétés des Équitables Pionniers-ének példáját és az ő közvetítését hozzuk fel, akár Owen hatását említjük, vagy Louis Blanc Organisation du Travail című munkájára

¹⁹ J. Lacour-Gayet: Histoire du commerce (A kereskedelem története). Párizs. 1950—53; F. Houillier és P. Benaerts: Le commerce (A kereskedelem); G. Pirou: Traité d'Economie politique (A politikai gazdaság kézikönyve) c. munkájában. Párizs. 1954.

²⁰ Institut des Etudes Coopératives: Les Problèmes actuels du mouvement coopératif (A szövetkezeti mozgalom aktuális problémái). Heiligensteini konferencia, 1963. szept. 1964.

²¹ G. Lasserre: Socialiser dans la Liberté (Szocializálás a szabadságban). Párizs, 1949.

hivatkozunk, akár a XIX. század legvégén és a XX. század első évtizedeiben Albert Thomas²², Edgar Milhaud, Charles Gide²³, Ernest Poisson, vagy Bernard Lavergne²⁴ brosuráit olvassuk, a szövetkezés mindenütt a szocializmus felé vezető újszerű útnak tűnik. Ezt az elképzelést néha támadták. Azon igyekezve, hogy dinamizmust és pontosságot vigyen a munkásmozgalomba, jogos aggodalommal a munkás-erők attentizmusba vagy revizionizmusba süllyedése miatt, először Marx és Engels, majd J. Guesde, újabban — nagyon élesen — Lenin hangsúlyozta, ahogy az a „L. Bonaparte Brumaire 18-ája”-ban olvasható: „doktrinális kísérletek, bankok és munkás-társulások” útján mozgalmat alakítanak ki, „mely a munkásságnak nem ad lehetőséget arra, hogy saját hatalmas eszközeivel a régi világot átalakítsa”. Úgy látszik azonban, hogy az ítélet nem megfellebbezhetetlen, mert egyikük-másikuk tollából ismételtelen megjelennek a szövetkezeti akciót dicsérő cikkek. Nem Lenin írta-e 1923-ban: „Mikor majd a termelőeszközök köztulajdonná válnak, mikor majd a proletariátus legyőzi a burzsoáziát és kialakul a nagy műveltséggel rendelkező tagok szövetkezeti rendszere, akkor valószínűleg a szocializmus!”²⁵ A szövetkezetek mostani szerepe a keleti országokban még jobban megmutatja, hogy a között, amit a munkásmozgalom meg akar tenni, és a között, amit meg tud tenni, nincs ellentmondás.²⁶

Jó volna megjegyezni a történelemkutatás területén, hogy a szövetkezeti tagok felelősek az üzemek jó munkájáért, s ennek következtében a vezetés problémáival a megadott időben és környezetben érvényesülő eredményességi kritériumoktól függően kell foglalkozni. Kezdetben a társaságoknak több nehézséggel kell megküzdeniök. Erőik korlátozottak és jelentéktelen anyagi eszközökkel rendelkeznek. Ellenséges környezetben jönnek létre, tőkehiány miatti bizonytalanságban élnek, amit csak súlyosbít vezetőik elégtelen szakmai képzettsége és az államhatalom számukra kedvezőtlen magatartása. Az amit tenni akarnak, nem áll arányban azzal, amit tenni tudnak. Az elméleti erőfeszítésnek a gyakorlati tehetetlenség felel itt meg. A XIX. század harmincas és hatvanas évei között a mozgalom harcosainak nagy része abban az illúzióban élt, hogy a helyi, de példamutató sikerek a környezetben való gyors elterjedésükkel lehetővé teszik a társadalom átalakítását. Ez az uralmon lévő gazdasági rendszer ellenállásának lebecsülése volt. Ebben az értelemben csakugyan elég

²² *Histoire anecdotique du travail* (A munka anekdotikus története). Párizs. 1913; *Albert Thomas et les loisirs du monde du travail* (Albert Thomas és a szabadidő a munkás világban). Párizs. 1933; *B. W. Schaper*: Albert Thomas. Assen. 1959.

²³ *Charles Gide*: *La Coopération*. Párizs. 1922; *Les sociétés et Coopératives de consommation* (A fogyasztási szövetkezetek). Párizs. 1924. *Cours sur la coopération professée au collège de France* (A Collège de France-ban a szövetkezetekről elhangzott előadások). Párizs. 1921–1926.

²⁴ *Bernard Lavergne*: *Le Régime coopératif* (A szövetkezeti rendszer). Párizs. 1908; *L'ordre coopératif* (A szövetkezeti rend). Párizs. 1926; *Le Socialisme coopératif* (A szövetkezeti szocializmus). Párizs. 1956; *L'Hégémonie du consommateur* (A fogyasztó hegemoniája). Párizs. 1958.

²⁵ Idézi *Paul Lambert*: *La Doctrine coopérative* (A szövetkezeti elv) c. munkájában, Brüsszel. 1964. 129. l.

²⁶ *R. Kerines*: *La Hongrie adhérente à l'ACI*. (Magyarország, az ACI híve). *Revue des Etudes Coopératives*, 1966. 144. sz. *M. Vouthkovich*: *Comment réaliser les principes coopératifs dans l'économie publique* (Hogy valósítsuk meg a szövetkezeti elveket a közgazdaságban). Belgrád. 1951; *Les Coopératives de production en Tchécoslovaquie* (Termelőszövetkezetek Csehszlovákiában). Prága. 1967; *Polish co-operative Review* (Lengyel Szövetkezeti Szemle), Varsó.

utópisztikusnak tekinthető a vállalt akció. De ha így magyarázzuk a balsikert, azt is hangsúlyozni kell, hogy csak ennek a nézőpontnak a figyelembevételével érthető meg, miért akartak a szövetkezetek gyakran elkülönülni és — az „Úttörők” kifejezésével élve — „önálló telepeket” létrehozni. Hozzátehetjük, hogy látszólag paradox módon éppen ez a visszahúzóadás adta a mozgalom harcosainak és a felelősöknek azt az energiát, mely nélkül nem viselhették volna el a sors csapásait. A szövetkezetek tagjai a tapasztalat ítéletével szembeállva tudtak végül is érvényesülni a XIX. század folyamán.

A helyzet teljesen megváltozik attól a perctől kezdve, ahogy a társaságok összevonása, a termelő- és fogyasztási szövetkezeteken kívüli területekre való terjeszkedés lehetővé teszi, hogy a szövetkezetek egyre jobban biztosíthatassák a gazdasági alapokat, másrészt megnövelhessék befolyásukat. Ez az átalakulás a XIX. század utolsó húsz évében megy végbe. Nem kétséges, hogy Charles Gide eszméinek hatása és az a visszhang, melyet a szocialista pártokhoz közelálló körökben keltettek, nagy szerepet játszott benne. Első határozott eredményei az 1914-es háború előtt mutatkoznak. A parasztságot nyugtalanítják a gabonatermelőket, szőlőművelőket, állattenyésztőket zavaró válságok következményei. A technika fejlődése, a műtrágya fokozódó használata százféle alkalmat ad a kereskedőknek és az ügynököknek a csalásra. A mezőgazdasági szövetkezet megszületése és fejlődése védekező reakcióhoz hasonlít. A munkás-ság és a városiak körében ugyanekkor politikai és társadalmi erjedés észlelhető, melyet a népi tudat számára még érzékelhetőbbé tesz egyre szaporodó oktatás és a sajtó fejlődése, másrészt a fokozatosan egységessé váló szocializmus propagandájának összefüggőbb megszervezése.²⁷ Igaz, hogy a termelőszövetkezet stagnál, képtelen lévén követni a technika fejlődését, de a fogyasztás területén az 1912-es Pacte d'Unité a Fédération Nationale des Coopératives de Consommationban (A fogyasztási szövetkezetek országos szövetsége) egyesíti a régóta versenyző két szervezetet, a L'Union coopérative-t (Szövetkezeti Egyesülés) és a Bourse des coopératives socialistes-ot (A szocialista szövetkezetek központja). Ettől kezdve beszélhetünk érett szövetkezeti mozgalomról, melynek fejlődését sem az első világháború, sem a harmincas évek gazdasági válsága, sem az 1939-45-ös háború nem veszélyeztetheti. E siker valódi okaít mindenekelőtt a taglétszám növekedésében és azoknak az egyre nagyobb mértékben fejlődő társaságokon belüli megszervezésében kell keresni. A szövetkezeti mozgalom ettől kezdve emberi súlyt kap, mely tudatos erőt állít szembe a kiskereskedelemmel vagy a nagy vállalatokkal, növekedése átalakítja a tevékenység feltételeit.

Egy városnegyed, egy kisváros szűk keretei között az első szövetkezetek megállhattak, anélkül, hogy tényleges differenciálódás alakult volna ki a tagok és a vezető között. Szoros összetartás született, melyet önkénytelenül elősegített az a tény, hogy a szövetkezetek tagjai mind ismerték egymást, ugyanaz a gond, ugyanaz a probléma foglalkoztatta őket. A munkamegosztás jelentéktelen volt, mert tevékenységük szerény keretek közt zajlott le. Az ilyen társaságok bukása csak helyi visszahatással járt és gyakorlatilag visszhang nélkül maradt, mivel egy újabb, elszigetelt erőfeszítés a veszteségeket kiegyenlítette. Erősen korlátozott akciókeretük miatt sikereik általában nem voltak befolyással a gazdasági egyensúlyra.

²⁷ Michèle Perrot és Annie Kriegel: *Le socialisme français et le pouvoir* (A francia szocializmus és a hatalom). Párizs. 1966; Jean Gaumont: *Jaurès coopérateur* (Jaurès, a szövetkezet híve). Párizs. 1959.

Ma már nem ez a helyzet. Amikor az Union des Coopérateurs de Lorraine (A lotaringiai szövetkezetek egyesülete) 446 750 taggal, 1281 üzlettel rendelkezik, lebonyolított ügyleteinek értéke 578 231 000 frank, amikor a gabonatermelés 85%-a, a tej- illetve bortermelés 50%-a a mezőgazdasági szövetkezetek kezén van — gazdasági és emberi méreteik módosítják szerepüket és tevékenységüket.²⁸

Érthető tehát, hogy a történelemnek igen nagy jelentőséget kell tulajdonítania a probléma emberi vonatkozásainak. A hagyományos nézőpont ma már nem elfogadható.²⁹ Nyilvánvaló, hogy a szövetkezet, mely tagok tízezreinek igényeit elégíti ki, megfelelő technikai apparátussal kell rendelkeznie. A megválasztott igazgatókon kívül megjelennek a szakemberek, az üzlet- vagy fiókvezetők, a beszerzők, a felügyelők. Az alkalmazottak száma növekvőben van még a mai körülmények között is, mikor az eladás terén — egyébként vagyoni erejük jelentős növekedésével kompenzált — csökkenése észlelhető. Bár a társaságok ügymenetével kapcsolatos döntésekért a tagok által választott képviselők felelősek, az bizonyos, hogy az igazgatótanács sok esetben nem tesz mást, csak jóváhagyja a „kereskedelmiek” megjegyzéseit vagy javaslatait. A szakembertől a technokratáig az átmenet gyakran bizonytalan és a szövetkezetet az a veszély fenyegeti, hogy elszakad a tagoktól. A mozgalom harcosai, bármilyen buzgók, bármilyen hozzáértőek legyenek is, már nem játszhatják azt a szerepet, mint régen. A közgyűlések nem képesek sem egy időben, sem egy helyre összegyűjteni a tagságot; azok közül sokan nem ismerik társaságuk bonyolult gépezetét és a szövetkezeti élet iránti érdeklődésük igen bizonytalan. A szövetkezeti intézmények tehát bonyolultabbá váltak. Egyes társaságok túlnövekedésük miatt kénytelenek voltak arra törekedni, hogy a helyi szekciókon, szövetkezeti akciócsoportokon, egy üzlet vagy fiók köré tömörült mozgalmi tagok gyülekezetén keresztül újra létrehozassanak egyes érdekközpontokat. Az a régi emberi melegség azonban, mely a múlt század szövetkezeteiben olyan testvéri légkört teremtett, már eltűnőben van.

Más részből viszont csökken a szövetkezetek tevékenysége. Alig volt társaság, mely kezdetben a kimondottan gazdasági tevékenység mellett ne tervezte volna a „szociális szektor” felépítését is, azaz segélypénztárak, könyvtárak, pihenő és üdülőközpontok, kultúrotthonok létrehozását, egy szóval mindazt, amit ma társadalombiztosításon vagy szabadidő-megszervezésen értünk. Ezek története alig ismert, mindazonáltal lényeges. Nos, ebben a tekintetben egy törvényhozás, melynek elemei visszanyúlnak a XIX. század végére, de melynek alapvető szövegei csak a Népfront-kormánnyal egy időben jelennek meg, először a munkásosztálynak, majd a lakosság nagyobb részének is több és néha biztosabb könnyítést hoz, mint a szerény kölcsönös biztosító szövetkezetek, vagy „szabadidő megszervezésére alakult bizottságok”. Az államnak és a törvényhatóságoknak a nagy vállalatok által utánzótt tervszerű politikája, a különleges szervezetek létrehozása a szövetkezeti gyakorlatot egy nagyobb rendszer egyszerű elemévé szorította vissza. A sok alkalmazottal, hatalmas hitellel

²⁸ Cl. Vienney: L'économie du secteur coopératif français (A francia szövetkezeti szektor gazdasága). Párizs. 1966; Les coopératives de consommation en France. Documentation Française (A franciaországi fogyasztási szövetkezetek). Notes et Etudes documentaires 3285. sz.

²⁹ E. H. Thomas: Gestion des coopératives (A szövetkezetek vezetése). Párizs. 1958; Yang: Méthodes d'enquêtes sur la gestion des entreprises agricoles (A mezőgazdasági vállalatok vezetésére vonatkozó kutatások módszerei). Róma. 1959.

rendelkező, a törvény által támogatott hivatalok országos szinten valósították meg mindazt, amit a szövetségi mozgalom harcosai ritka merészséggel és az emberek szükségletei iránti igen biztos érzéssel elsőnek kíséreltek meg.³⁰

Ilyen átalakulások láttán egyesek aggódni kezdtek, hogy a szövetségi törekvések lassanként értelmetlenné válnak, elvesztik létjogosultságukat. Mások azt szerették volna tudni, hogy van-e még lehetőség a gazdaság fokozatos és teljes meghódítására. Az állam gazdasági és társadalmi tevékenysége kibővülésének, a monopolkapitalizmus mindent elsőpró nyomásának, végül az egyéni vállalkozások továbbélésének egyidejű hatása alatt Georges Fauquet nyomán azt vallották, hogy a szövetségi legjobb esetben sem lehet több, mint ellenőrző szektor. Alapjában véve mindezek a viták a társadalmi mozgalom és az állam mögötti nagy, évszázados szóharcra vezethetők vissza.

Mikor a francia szocialisták pontosan meg akarták határozni magatartásukat az állammal szemben, nagyjából két ellentétes álláspontra helyezkedtek. Egyesek mindenekelőtt korlátozni igyekeztek tevékenységét. A gazdasági és társadalmi reformok fölöslegessé-tennék azt a politikai, közigazgatási és rendőrségi komplexust, melyet szemükben amúgy is csak az általuk elítélt társadalom bűnei legitímáltak. Végül soron harmónikus, vagy *an-archikus* világot képzeltek el. Mások az erőszak vagy a választások útján létrejött államban lehetséges vagy valószínű szövetségest láttak, mely a törvény hatalmánál fogva képes kikényszeríteni a szükséges reformokat. Így összevethetjük Fourier híveinek tanait, melyek szerint az állam szerepe megszűnik, és Louis Blanc jakobinizmus-sal átítatott szavait. Az alkotmányos formák iránti közömbösség egyébként eltűnik, mikor 1848 után a politikai demokráciát a szocializmus szükséges feltételének ítélik, amely a köztársasági államforma iránti kitartó hűséget bizto-ja.

A szövetségi mozgalom történetében majdnem hasonló fejlődést találunk. Nemcsak a pártharcok elkerülésének gondja tartotta vissza a szövetségeket a politikai állásfoglalástól, de tudatos vagy öntudatlan fenntartások hatása is, melyeket az állam tevékenységének kiterjedése miatt éreztek. Liberális társadalomban születve, eleinte meg akarták oldani a problémákat, melyek a vezetők akár szándékos, akár véletlen hiánya miatt kialakultak. A nyomor gyermekei lévén, csak annyit kívánnak, hogy elkerüljék a felügyeletet, az ellenőrzést; egyaránt gyűlölve a kedvezményeket és a kijátszást, biztosak voltak benne, hogy pusztá bátorságukkal is győzedelmeskedhetnek egy profiton alapuló gazdaság felett. A szövetségi törvényhozásra vetett egyetlen pillantás meggyőző erről. Az 1867-es törvény feletti viták, az 1894-es, vagy 1924-es különleges törvények körül folyó szócsaták főleg a szövetségi által követelt akciószabadságot hangsúlyozzák. Semmi privilégium, mert a konkurenciák játékában a kockát nem szabad ólmozni. Ennek tipikus példáját találjuk a fogyasztási szövetségek tiltakozásaiban a nagy szövetségekre és sok fiókkal rendelkező üzletekre kirótt adóbírságok ellen, amivel a kiskereskedelmet igyekeztek védeni.

Az állammal a gazdasági életre gyakorolt növekvő pressziója arra kényszerítette a szövetségeket, hogy újra felvessék a kérdést és a körülményeknek, vagy az időpontoknak megfelelően elfogadják az ellenőrzést, javasolják az együttműködést, előmozdítsanak egy akciót, vagy ellenkezőleg kitartsanak komoly elvi kikötések mellett.

³⁰ A szövetségi szerepéről szerzett ismereteink egyik legnagyobb hiányossága a szabadidő „szektor” analízisének hiánya.

Mivel a szövetkezetek mindég hangsúlyozták, hogy a társulati tagság ki-elégítésén kívül a fogyasztók, illetve mezőgazdasági, vagy termelőszövetkezet esetén a termelők összességének érdekeit is védeni akarják, feltétlenül állást kellett foglalniuk, mikor az állam a közösség egészére vonatkozó intézkedéseket tett.

1914-ben a párizskörnyéki ellátási nehézségek miatt a kormány kénytelen volt felkérni a szövetkezeteket, hogy vállalják egyes élelmiszerek vagy a szén kiosztását, vegyék kézbe a Maggi-ház lerakatait, melyet valami képtelen propaganda kémkedési és mérgezési központtá nyilvánított. Valamivel később a szövetkezetek a harc vonalok mögött egyes katonai egységek segítségével üzleteket állítanak fel, melyekben a katonák megtalálják mindazt a fehérműt és élelmiszert, amit tisztességtelen kereskedők túl magas áron akartak nekik eladni. A szövetkezeteket ugyanez a fogyasztókról való gondoskodási vágy vezeti később a fekete piac, vagy az 1940 utáni áremelkedés megszorítására irányuló minden intézkedés támogatásában, akár úgy, hogy felajánlják fiókjaikat ellenőrző üzletként, akár úgy, hogy súlyos pénzügyi nehézségek ellenére is elfogadják az árak hatósági csökkentését.

Mindamellet, mikor 1946-ban az államosítási politika megindul, a szövetkezetek haboznak azt követni. Bár a Népfront idején helyeselték a mezőgazdasági piac rendezésének első kísérleteit, a háború után hangsúlyozzák a lelkesedéssel, de rögtönzött ütemben készített reformok veszélyességét és főleg erélyesen tiltakoznak a fogyasztóknak az állami szektor új gazdasági intézményeiben való elégtelen képviselése miatt.

Részükről itt nem rendszeres ellenállásról van szó, csak eltérő véleményről az elvben elfogadott rendszabályok útját és módját illetően. Ezt majd meg is mutatják a tervgazdálkodásra vonatkozó minden vitában; anélkül, hogy minden részletét elfogadnák, belátják szükségszerűségét.

A történész itt talán összehasonlítást tehetne a szövetkezetiek és a szindikalisták magatartása között. Ez utóbbiak, fenntartva a fennálló rendszer elleni támadó szándékukat, valóban elismerték az állammal való kapcsolatok, viták szükségességét.

A szövetkezeti mozgalom történetét túl soká vizsgálták anekdotikus vagy megindító oldaláról. Úgy látszik, itt az ideje, hogy megkapja az őt megillető helyet a francia társadalom történetében. Már nem doktrínér álmodozók kísérletének egyszerű folytatásaként jelentkezik.³¹ A gazdasági erő, melyet képvisel, azok életereje és harcos aktivitása, akik éltetik, a mai világ egyik hatóerejévé tették.

³¹ Lásd *S. Laurent* és *A. Ramette* cikkeit az *Economie et Politique* c. folyóirat 1966 novemberi számában.